

بازتاب ابعاد اجتماعی مشروطه بر قالی‌های تصویری دوره قاجار^۱

عبداله میرزایی^۲

فرنوش رحمانی^۳

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۱۵

چکیده

در دوره قاجار، قالی‌های تصویری بسیاری متأثر از شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن دوره تولید شدند. در این بین، گروهی از قالی‌ها متأثر از فضای سیاسی و اجتماعی دوران مشروطه تولید شدند که به نام قالی‌های مشروطه شناخته می‌شوند. شکل‌گیری مطالبات آزادی‌خواهی در میان طبقه متوسط و کارگری جامعه با حمایت تجار و نخبگان فرهنگی و اجتماعی در دهه‌های پایانی عصر قاجار، منجر به وقوع انقلاب مشروطه گردید. مقارن با این سال‌ها، تولید و تجارت قالی به مهم‌ترین فعالیت اقتصادی ایران تبدیل گردید. به طوری که، بیش از نیمی از جمعیت کارگری کشور در تولید فرش فعالیت داشتند. از طرفی، با توجه به فعال بودن بخش قابل توجهی از عوامل تولید و تجارت قالی ایران در جریان انقلاب مشروطه، مساله اصلی پژوهش حاضر، چگونگی بازتاب ابعاد اجتماعی گفتمان مشروطه‌خواهی در قالی‌های تصویری عصر قاجار می‌باشد. سوالات اصلی پژوهش، چگونگی و تنوع جغرافیایی بازتاب این رویداد در قالی‌های تصویری دوره قاجار می‌باشد. بدین منظور با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، پنج نمونه از قالی‌های بافته شده با مضامین مشروطه‌خواهی شناسایی شدند و به شیوه توصیفی تحلیلی مورد مطالعه قرار گرفتند. نتایج نشان دادند، ابعاد اجتماعی گفتمان مشروطه‌خواهی در قالی‌های تصویری، با اکثریت قالی‌های تبریز در دو قالب تصویر و نوشتار بازتاب یافته‌اند. تنوع نمونه‌ها و تحلیل محتوای آن‌ها نشان داد گفتمان مشروطه در میان طبقات اجتماعی متوسط و کارگری گسترده شده بود.

واژه‌های کلیدی: قالی‌های تصویری، انقلاب مشروطه، عصر قاجار، تجار قالی، رویکرد بازتاب

1-DOI: 10.22051/jjh.2020.33182.1562

۲- استادیار گروه فرش، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول). A.mirzaei@tabriziau.ac.ir

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد فرش، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران. F.rahmani@tabriziau.ac.ir

علی‌رغم آن که مقارن با سال‌های مشروطه‌خواهی تولید و تجارت قالی دست‌بافت مهم‌ترین فعالیت اقتصادی کشور را تشکیل می‌داد و تقریباً در تمام جوامع شهری، روستایی و عشایری ایران، بافت قالی رواج داشت، مطالعه بازتاب ابعاد اجتماعی گفتمان مشروطه‌خواهی در قالی‌های آن دوره مورد غفلت واقع شده است. از این‌رو، مساله اصلی پژوهش حاضر ناشناخته ماندن ابعاد و کیفیت بازتاب اجتماعی و ادبی گفتمان مشروطه‌خواهی در قالی‌های تصویری اوایل قرن بیستم می‌باشد. بر این اساس سوالات اصلی پژوهش عبارتند از: (۱) گفتمان مشروطه‌خواهی چگونه در قالی‌های تصویری این دوره بازتاب یافته است؟ (۲) جغرافیای تولید قالی‌های تصویری با مضامین مشروطه‌خواهی مربوط به کدام مناطق می‌باشد؟ هدف از پژوهش نیز نخست، تاکید بر اهمیت مطالعه قالی‌های تصویری حاوی مضامین سیاسی و اجتماعی به عنوان اسناد معتبر فرهنگی در گفتمان تاریخی و اجتماعی معاصر ایران و سپس، شناخت ابعاد بصری بازتاب نهضت مشروطه‌خواهی در قالی‌ها و جغرافیای تولید این نوع از قالی‌ها می‌باشد.

با توجه به گستردگی تولید قالی و نقش اقتصادی صادرات آن در حیات سیاسی و اجتماعی ایران اواخر دوره قاجار، انتظار می‌رود قالی‌های تصویری دوره قاجار حامل نشانه‌های تصویری و متنی از گفتمان مشروطه‌خواهی باشند. به نظر می‌رسد، به دلیل توسعه قالی‌بافی در اغلب مناطق کشور مقارن با فراگیر شدن نهضت مشروطه‌خواهی نمونه قالی‌های تصویری با مضامین مشروطه‌خواهی متنوع و از پراکندگی نسبی جغرافیایی برخوردار باشند.

پیشینه پژوهش

توسعه دانش‌های بین‌رشته‌ای در دهه‌های اخیر و قابلیت‌های پژوهشی قالی‌های تصویری باعث توجه پژوهش‌گران علوم انسانی و اجتماعی به جنبه‌های مختلف این قالی‌ها شده است. هر کدام از این پژوهش‌ها تلاش کرده‌اند تا متناسب با رویکرد و اهداف اتخاذ شده، جنبه‌های مختلف فرهنگی، هنری و اجتماعی این قالی‌ها را مطالعه نمایند. به‌لحاظ اهمیت و گستردگی هنرهای تصویری در دوره قاجار و آغاز بافت قالی‌های تصویری به‌طور عام، در این دوره، در سال‌های اخیر پژوهش‌هایی در جهت معرفی این قالی‌ها و بررسی زمینه‌ها و عوامل موثر در ظهور تصویر بر روی قالی دست‌بافت به انجام رسیده است که در ادامه، به این پژوهش‌ها اشاره شده است. علیزاده بیرجندی و ناصری (۱۳۹۵)، در

قالی‌های دست‌بافت، به عنوان یکی از شاخص‌ترین هنرهای صناعی و فرهنگی ایران به‌شمار می‌روند. مولفه‌های فنی و بصری این قالی‌ها بازتابی از ویژگی‌های اقلیمی، فرهنگی و اجتماعی جوامع تولیدکننده در دوره‌های مختلف تاریخی بوده و به عنوان اسناد معتبری در مطالعات تاریخ فرهنگی و اجتماعی هنرهای صناعی ایران مورد استفاده قرار می‌گیرند. مولفه‌های بصری قالی‌ها، عمدتاً، شامل طرح‌های انتزاعی، نمادین و یا تصویری متأثر از بافتارهای فرهنگی-اجتماعی هستند که همواره، نشانه‌هایی از جامعه و فرهنگ تولیدکنندگان را به همراه دارند. در این بین قالی‌های تصویری، که بافت آن‌ها از دوره قاجار و تحت تاثیر تحولات بنیادین روی داده در فنون چاپ و تکنولوژی عکاسی و متأثر از تحولات اجتماعی آن دوره در شکل جدید خود و متفاوت از خیالی‌نگاری‌های دوره صفوی رایج شد، به منبع مطالعاتی مهمی برای شناخت بسترهای اجتماعی موثر در تولید این قالی‌ها تبدیل شده‌اند. علی‌رغم این که منابع کسب اطلاعات و مطالعه در باب تاریخ اجتماعی و فرهنگی دو سده اخیر ایران، متنوع بوده و طیفی از گزارش‌های رسمی، منابع ادبی و هنرهای بصری را شامل می‌شود، در حوزه هنرهای بصری، به‌ویژه آثار فرهنگی قالی‌های تصویری از اهمیت ویژه‌تری برخوردارند. زیرا گروه عمده‌ای از این قالی‌ها در میان طبقه متوسط و پیرامونی و به دور از الزامات و قید و بندهای نهادهای قدرت و حاکمیت مرکزی تولید شده‌اند. لذا، این قالی‌ها آرمان و گفتمان اجتماعی غالب در میان توده‌ها را بازتاب می‌دهند.

مطالعات نشان داده است، موضوع تصاویر به نمایش درآمده در قالی‌های تصویری دوره قاجار، به‌طور کلی، به چهار گروه اصلی، شامل مضامین برگرفته از ادبیات غنایی، داستان‌های حماسی، شخصیت‌های اساطیری، و مشاهیر دینی، مذهبی و اجتماعی قابل تقسیم هستند (آهني، وندشعاری و یعقوب زاده، ۱۳۹۴: ۶۷). تحولات پرشتاب اجتماعی و فرهنگی روی داده در نیمه دوم عصر قاجار، که در سال‌های انقلاب مشروطه به اوج خود رسید، به برآمدن گروهی از قالی‌های تصویری منجر شد که به قالی‌های مشروطه معروف هستند؛ و امروزه، نمونه‌هایی از آن‌ها در مجموعه‌های خصوصی و دولتی نگهداری می‌شوند. این گروه از قالی‌ها در گروه چهارم از تقسیم‌بندی فوق قرار می‌گیرند که پژوهش حاضر با محوریت معرفی و تحلیل زمینه‌های اجتماعی شکل‌گیری آن‌ها به سامان رسیده است.

مقاله «پیوندهای هنر و سیاست در عصر قاجار و پیامدهای آن» نحوه برخورد نخبگان حکومتی با هنرمندان، آثار هنری و پیامدهای ناشی از آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهند، هنر و سیاست در دوره قاجار روابط پرتنش را داشته‌اند. به گونه‌ای که گاه، در قالب حمایت سیاست از هنر و در مواردی تقابل میان سیاست و هنر نمایان شده است. کشاورز افشار (۱۳۹۴)، در مقاله «تکثیر مکانیکی اثر هنری در عصر قاجار و تاثیر آن بر فرش ایران»، شایسته فر و صباغ پور (۱۳۹۰)، در مقاله «بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار (موجود در موزه فرش ایران)» و تناولی (۱۳۶۸)، در کتاب «قالیچه‌های تصویری ایران» در تحلیل دلایل و زمینه‌های ظهور قالی‌های تصویری، نتیجه گرفته‌اند که، تاثیر پذیری از فرهنگ و هنر غرب، گرایش به واقع‌گرایی در هنر، ورود کارت‌پستال‌های غربی، تاثیر دو پدیده نوظهور و وارداتی عکاسی و چاپ سنگی در هنرهای تصویری ایران به‌ویژه قالی‌های تصویری باعث گرایش تولیدکنندگان قالی به بافت قالیچه‌های تصویری از شخصیت‌های سیاسی و اجتماعی در دوره قاجار شده است. ایمانی و همکاران (۱۳۹۴)، در مقاله «گفتمان باستان‌گرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار» با مطالعه فرش‌های تصویری بافته شده با موضوع پادشاهان ایران به بررسی تاثیرات نظام‌گفتمانی دوره قاجار پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نفوذ اندیشه‌های هویت‌طلبی و گفتمان ایرانی بودن را در قالی‌های تصویری مشهور به سلاطین دوره قاجار نشان داده است. سجودی و قاضی مرادی (۱۳۹۱)، در مقاله «تاثیر گفتمان مشروطیت بر هنجارهای تصویری دوره قاجار» بر اساس نظریه گفتمان «لاکلا و موفه» به بررسی سه دوره از تاریخ ایران دوره قاجار پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان داده است، در فرآیند گذر از عصر ناصرالدین شاه قاجار به عصر مظفرالدین شاه قاجار، به تدریج، از قداست و جایگاه محوری پادشاه در هنرهای تصویری کاسته شده و در نهایت، در عصر محمدعلی شاه با اوج گرفتن تنش و تخصم‌گفتمانی در فضا سازی و ترکیب‌بندی هنرهای تصویری نشانه‌هایی از خشونت و حتی به حاشیه رفتن تصاویر پادشاه شکل گرفته است. در ارتباط با رویکرد اتخاذ شده در پژوهش حاضر نیز، شادرخ و رحمتی (۱۳۹۶)، با استفاده از رویکرد بازتاب به مطالعه «بازتاب و جوه هنر عامیانه دوره قاجار در نقاشی‌های بقاع متبر که لاهیجان»، پرداخته‌اند. از نظر این پژوهش‌گران، هنر دوره قاجار را می‌توان در دو گونه درباری و عامیانه مطالعه کرد. در این بین، هنر عامیانه شامل هنرهایی با مضامین ملی

و مذهبی می‌شوند که عموماً توسط هنرمندان مکتب ندیده و به صورت خودجوش آفریده می‌شوند. این هنرها بازتابی از اعتقادات، باورها و مناسک اجتماعی حاکم بر جامعه را نشان می‌دهند. ترکاشوند (۱۳۸۸)، در مقاله «اثر هنری و رویکرد بازتاب در جامعه‌شناسی هنر، مطالعه موردی: نگاره بهرام گور در قصر» پس از معرفی ابعاد دوگانه مطالعه هنرها از منظر جامعه‌شناسی (رویکرد شکل‌دهی و بازتاب) به مطالعه بازتاب دو جریان غالب، شامل علم نجوم و فرم معماری رایج در دوره تیموری در نگاره بهرام گور در قصر، پرداخته و نتیجه گرفته است محتوای این نگاره، هم‌چون آیین‌های بازتاب دهنده شرایط علم نجوم و معماری در دوره تیموری است. پژوهش حاضر ضمن استفاده از یافته‌های این پژوهش‌ها و برخورداری از جوه اشتراک با آن‌ها، به لحاظ نگاه بین‌رشته‌ای به قالی‌های تصویری به طور عام و تمرکز بر قالی‌هایی با مضامین مشروطه‌خواهی به طور خاص، دارای نوآوری می‌باشد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ نوع مواجهه و تحلیل داده‌ها از نوع پژوهش‌های کیفی است که به شیوه توصیفی و تحلیلی به انجام رسیده است. داده‌های خام پژوهش از منابع کتابخانه‌ای و دیجیتالی جمع‌آوری شده‌اند. جامعه آماری پژوهش، شامل پنج نمونه از قالی‌های تصویری با مضامین برگرفته از گفتمان مشروطه‌خواهی می‌باشد که به شیوه نمونه‌گیری حداکثری در دسترس، با جستجو در منابع مختلف جمع‌آوری شده‌اند و بر اساس اهداف پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

مبانی نظری

امروزه «پیوستگی و پیوند عمیق و ناگسستنی بین مسایل اجتماعی و هنر باعث شده است تا نقد هنر، بدون توجه به مسایل جامعه‌شناختی از کمال مطلوب بهره‌مند نباشد. به عبارت دیگر، پرداختن به مقوله هنر و زوایای پیچیده آن بدون درک مولفه‌های اجتماعی موثر در خلق آثار هنری امکان‌پذیر نیست» (سرسنگی، ۱۳۹۲: ۷). یکی از مفروضات اصلی نگاه جامعه‌شناختی به هنرها این است که «نمادها و یا نشانه‌های فرهنگی و هنری در خلا شکل نمی‌گیرند بلکه در زمینه و بافتار بزرگ اجتماعی ایجاد شده و از آن تاثیر می‌پذیرند» (آزاد ارمکی و مبارکی، ۱۳۹۱: ۷۶)؛ پذیرش این پیش‌فرض باعث شده است تا اندیشمندان مطالعات اجتماعی هنر در جهت تئوریزه کردن فرآیند تاثیرگذاری جامعه بر هنرها نظریه پردازی کنند. یکی از رویکردهای طرح شده

در این زمینه «رویکرد بازتاب»^۱ است. این رویکرد بر این ایده استوار است که هنر، همواره، چیزی درباره جامعه به ما می‌گوید. بازتاب تبعیض‌های قومی و نژادی حاکم بر هنرهای تصویری و رسانه‌ها تا تضادهای طبقاتی و فرهنگی در نقاشی و ادبیات، شواهد محکمی از ایده بازتاب جامعه در هنرها را به نمایش می‌گذارد. به طور کلی، فصل مشترک پژوهش‌های فرهنگی با رویکرد بازتاب «این باور است که هنر آینه جامعه است یا توسط جامعه مشروط و یا تعیین می‌شود» (الکساندر، ۱۳۹۶: ۵۵). از نگاه این رویکرد، آثار هنری و فرهنگی چون در بافتار اجتماعی و توسط عوامل انسانی خلق، توزیع و مصرف می‌شوند، لذا، نمی‌توانند از تاثیر متغیرهای اجتماعی مصون بمانند؛ و همواره، ردپای پنهان و آشکار تحولات اجتماعی در آثار فرهنگی هنری قابل مشاهده و مطالعه است. به عبارتی، محتویات هنرها از ارزش‌ها و اعتقادات و جریان‌های موجود در جامعه‌ای که هنر در آن به وجود آمده است، نشات می‌گیرند. از این رو، موجودیت اثر هنری با ویژگی‌های یک دوره تاریخی، یک دوره اجتماعی و غیره رابطه نزدیکی دارد (شادرخ و رحمتی، ۱۳۹۶: ۸۸).

رویکرد بازتاب در هنر، تا حدودی، ریشه در اندیشه و آرای انتقادی مارکس دارد؛ که معتقد بود، فرهنگ و ایدئولوژی هر جامعه یا روینای آن، روابط اقتصادی یا زیربنای آن جامعه را بازتاب می‌دهد. لذا، با تغییر در زیربنای اغلب اقتصادی جامعه، فرهنگ و هنر نیز - که روینای جامعه را شکل می‌دهند - دچار تغییر می‌شوند. بنابراین، در این رویکرد، محقق به دنبال تحلیل محتوای آثار ادبی و هنری با هدف شناسایی نشانه‌های فرهنگی برآمده از جامعه در این آثار است و معتقد است با تحلیل آثار هنری می‌توان به ویژگی‌های جامعه تولیدکننده اثر آگاهی یافت. پژوهش‌گران اجتماعی، عموماً از راهبردهای تفسیری، تحلیل محتوا و نشانه‌شناسی ساختاری در مطالعه هنرها با رویکرد بازتاب استفاده می‌کنند. در این بین رویکرد تفسیری به جهت توجه به معانی نهفته در آثار هنری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است (الکساندر، ۱۳۹۶: ۵۶-۶۰).

انقلاب مشروطه که با شکل‌گیری تدریجی گفتمان تجددطلبی در میان نخبگان و نفوذ آن در بین توده‌های کاری و اجتماعی آغاز شد، در مسیر حرکت خود تحولات گسترده‌ای را موجب گردید. با توجه به این که تولید و صادرات قالی در آن سال‌ها مهم‌ترین فعالیت شغلی و تجاری ایرانیان را تشکیل می‌داد، به طوری که «فرش عنصر تزئینی و لازم-الاحضور در تمام مجالس و اجتماعات گردید» (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۸)، از این رو، در پژوهش حاضر با استعانت از رویکرد اتخاذ

شده، بازتاب گفتمان مشروطه‌خواهی در قالی‌های تصویری اواخر دوره قاجار مورد مطالعه قرار گرفته است.

قالی ایران و انقلاب مشروطه

در سال‌های میانی دوره قاجار و پس از فرونشستن آشوب‌ها و درگیری‌های داخلی و برقراری ثبات نسبی در اوضاع کشور، عقب‌ماندگی‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی ایران در مواجهه با جهان غرب آشکار گردید. بهره‌مندی جامعه غرب از دستاوردهای انقلاب صنعتی و تکنولوژی‌های جدید در توسعه شهرها، راه‌های ارتباطی زمینی و دریایی، دستاوردهای عظیم نظامی و اقتصادی و بالاخره، توسعه سیاسی، فرهنگی و اجتماعی حاصل از صنعتی شدن باعث گردید سبک زندگی و تفکر جوامع غربی دگرگون شود. مواجهه ایرانیان با تمدن غرب و پی بردن به واقیعات پیرامونی چنان به یک‌باره و سنگین بود که گفته شده است، «عصر حاکمیت قاجاریان، عصر آب افکندن به خوابگاه مورچگان بود؛ عصر آگاهی و تغییر، آگاهی به مظاهر تمدنی غرب و به واپس‌ماندگی خود و لزوم تغییر در وضع موجود. اساسی-ترین تغییر این عصر تغییر در تفکر سیاسی و اجتماعی و شیوه نگرش مردم به زندگی بود» (حسنی، ۱۳۸۴: ۴۷). در این سال‌ها، فشار نظامی و تهاجمی امپریالیسم روسیه و فشارهای نظامی و سیاسی بریتانیا از تکانه‌های مواجهه ایران با مدرنیته غرب بود که پیوسته اوضاع کشور را تحت تاثیر قرار می‌داد. گسترش تعاملات اقتصادی و سیاسی با غرب و زندگی در متن چنین حوادثی آگاهی مردم ایران، به‌ویژه طبقه تجار و روشنفکران را - که در پیشاهنگ چنین رویدادهایی بودند - نسبت به عقب‌ماندگی‌های خود شدت بخشید. در چنین شرایطی بود که مساله اصلی بسیاری از روشنفکران و تجار، چگونگی مدرن کردن کشور به سبک اروپایی بود.

نخبگان اجتماعی و روشنفکران جامعه علت پیشرفت غربی‌ها را در حاکمیت قانون بر تمام‌آحاد جامعه، بر خورنداری از حقوق شهروندی و آزادی‌های فردی و اجتماعی و عقب‌ماندگی ایرانیان را استبداد سلطنتی و محرومیت از چنین حقوقی می‌دانستند. از این رو، مشروطه و مشروطه‌خواهی را تنها راه برای به‌دست آوردن چنین حقوقی می‌دانستند (نظری، ۱۳۸۶: ۳۸). تداوم این جریان روشنفکری مطالبه‌گر، که با تاسیس روزنامه‌های متعدد، توسعه مدارس نوین و بازگشت تحصیل‌کردگان از فرنگ در سال‌های نخست قرن بیستم همراه بود، با پیوستن توده‌های اجتماعی و طبقات کارگری و پشتیبانی تجار و بازرگانان به شکل‌گیری جنبشی تجدد

طلب انجامید که در تاریخ سیاسی ایران با نام مشروطه‌خواهی از آن یاد می‌شود. آرمان این جنبش با امضای فرمان مشروطیت به دست مظفرالدین شاه قاجار در ۱۳ مرداد ۱۲۸۵ ه.ش. به ثمر نشست و تا دوره محمدعلی شاه قاجار (۱۲۸۸ ه.ش.) ادامه یافت (کسروی، ۱۳۵۷: ۳۱). از انقلاب مشروطه با عنوان نخستین مواجهه مستقیم بین فرهنگ سنتی اسلامی و غرب در ایران جدید یاد شده است (نظری، ۱۳۸۶: ۳۳).

در طی چند دهه منتهی به انقلاب مشروطه، بخش عمده‌ای از صنایع نحیف، سنتی و عمدتاً، دستی ایران در پی ورود انبوه فرآورده‌های کارخانه‌جات صنعتی و ایجاد انحصار خارجی در تجارت و به طور کلی، به حاشیه رانده شدن نظام‌های سنتی تولید در ایران به نفع رقبای خارجی رو به نابودی گذاشته بود. نابودی اقتصاد سنتی و ضعیف ایران در مواجهه با دنیای غرب و وقوع مجموعه‌ای از تحولات فرهنگی و اجتماعی در جهان مدرن غربی باعث احیا و توسعه قالی‌بافی، تقریباً در تمام جغرافیای ایران گردید. رشد تولید و توسعه صادرات قالی در اوایل قرن بیستم و مقارن با سال‌های انقلاب مشروطه چنان پرشتاب بود که قالی دست‌بافت جزو کالاهای نخست صادراتی ایران در این سال‌ها گردید. درآمد حاصل از صادرات قالی برای دولت مردان صرف تأمین بخشی از هزینه‌های اداره کشور و برای تجار و توده‌های کارگری صرف تقویت و پشتیبانی مالی از مشروطه‌خواهان گردید.

عمده فداییان و هواخواهان مشروطه را افراد طبقات متوسط و کارگران تشکیل می‌دادند. به‌طوری‌که بررسی «گزارش‌های کنسولی، سفرنامه‌ها و دیگر منابع نشان‌گر آن است که حدود ۱۲۶۰۰۰ کارگر در مناطق شهری در دهه نخست قرن بیستم وجود داشت که از این تعداد ۶۰ تا ۷۰ هزار نفر در کارگاه‌های قالی‌بافی استخدام شده بودند» (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۸: ۶۶). لذا، باتوجه به این که «بیش از نیمی از نیروی کار فعال جامعه در آن سال‌ها جذب بخش‌های مختلف نظام تولید قالی شده بودند» (فوران، ۱۳۷۱: ۹۳)، انتظار می‌رود تفکر نوگرایی و تجدیدطلبی در بخش‌های مختلف نظام تولید و تجارت قالی ایران نیز رسوخ کرده باشد. مطالعات نشان می‌دهد، در بین مراکز تولید قالی مقارن با سال‌های انقلاب مشروطه، عوامل تولید قالی در آذربایجان به مرکزیت تبریز بیش از دیگر مناطق تحت تأثیر تفکر تجدیدطلبی و مشروطه‌خواهی قرار گرفتند. مهاجرت‌های گسترده و فصلی طبقات کارگری از آذربایجان - تا رقم قابل توجه پانصد هزار نفر - به ناحیه قفقاز و فعالیت در صنایع نفت باکو باعث انتقال تفکر تجدیدطلبی، متأثر از انقلاب روسیه به

روستاها و شهرهای آذربایجان و تبریز گردید. به‌ویژه این که، تعدادی از این کارگران به سازمان‌های اجتماعی دموکرات در باکو و شاخه ایرانی آن پیوستند. جایی که نقش موثری در انقلاب مشروطه ایران بازی کرد (fray, 1996: 22). در چنین شرایطی و با توجه به این که «تاجران قالی تبریزی آدم‌های نوآوری بودند که حامی جنبش تجدیدخواهانه مشروطه نیز بودند» (ویسن، ۱۳۹۷: ۸۲)، نقش توسعه قالی‌بافی در کارگاه‌های شهری و روستایی و کمک به اشاعه تفکر انقلاب و بسیج توده‌های کارگری آشکار می‌شود. منابع متعددی اشاره به نقش مستقیم تجار تبریز از جمله حاج مهدی کوزه‌کنانی، حاج میرآقا رابط و حاج رسول صدقیانی در حمایت مالی و معنوی از انقلاب مشروطه و انجمن تبریز کرده‌اند (فرمان فرمایان، ۱۳۸۹: ۳۳۷؛ فوران، ۱۳۷۱: ۲۷۳؛ سرداری نیا، ۱۳۷۰: ۳۳۷). از بین این افراد «حاج میرآقا رابط از مشروطه‌خواهانی بود که یک قالی برای گرمی‌داشت یاد‌هاوارد باسکرویل^۱، معلم مدرسه آمریکایی در تبریز و از مربیان مشروطه‌خواهان این شهر، سفارش داد (فرمان فرمایان، ۱۳۸۹: ۳۳۷) (نمونه شماره ۲). به طور کلی، «تجار بنابه دلایلی چون ارتباط سازمان یافته با بازرگانان داخلی و خارجی و به تبع آن‌ها ارتباط با کشورهای غربی از افکار و اندیشه‌های جدید آگاهی بیش‌تری داشتند. از این رو، در روند انقلاب مشروطه تأثیرگذاری مشخصی داشتند» (بیگی و جیریایی، ۱۳۹۷: ۱). قرارگیری قالی دست‌بافت در صدر کالاهای صادراتی کشور در آن دوره، نقش مهم عوامل تولید و تجارت قالی در فرآیند به‌ثمر رساندن انقلاب مشروطه را آشکار می‌کند.^۳

معرفی نمونه‌ها

۱) **قالی فتح قلعه تهران:** این قالیچه (تصویر ۱)، در موزه مشروطه تبریز نگهداری می‌شود؛ که در ناحیه قره باغ آذربایجان و در ابعاد ۱۳۸×۱۹۸ سانتی‌متر به صورت تمام پشم بافته شده است. نام قالی از مضمون شعر نقش بسته برحاشیه آن، که به فتح «قلعه تهران» اشاره دارد، گرفته شده است. سبک نقش پردازی قالی از نوع عشایری و روستایی و حاوی صحنه‌هایی از زندگی روستایی است. در متن و حاشیه داخلی قالی نیز اشعاری به زبان ترکی بافته شده است؛ که ضمن اشاره به اهداف قیام مشروطه و جان‌فشانی‌های انقلابیون، تاریخ شروع نهضت مشروطه و زمان فتح تهران را به دو تاریخ قمری (۱۳۲۷) و میلادی (۱۹۰۹) ثبت کرده است. مضمون ابیات شعر و شعار «یاشاسین مشروطه، آباد

اولسون ملک ایران» در وسط فرش، نشانی از فراگیر بودن گسترش آرمان مشروطه‌خواهی تا لایه‌های پایین اجتماعی است. به طوری که ستارخان از قهرمانان ملی مشروطه نیز خواستگاهی عشایری از ناحیه قره‌داغ آذربایجان داشته است. باشلانندی یکی ایل بوندان ازل شورش ایران/ ایسته دیله مشروطه نی کی حر اولانسان
مین لرجه بو یولدا وئریلندن صونکره قربان / فتح اولدی بو تاریخیده چون قلعه طهران
مین دوققوز یوز دوققوز میلادی ایول / مین اوچ یوز ایگیمیری
یدی شهر شعبان.^۴

تصویر۱- قالی فتح تهران (URL1).

یادبود جان‌فشانی باسکرویل پرتله‌ای از وی را روی قالی بافتند (تصویر ۲)؛ و به خانواده وی در آمریکا ارسال کردند. هر چند اسنادی از دریافت این قالی توسط خانواده باسکرویل در آمریکا در دست نیست. طرح قالی لچک‌ترنجی و حاشیه نیز دارای طرح قاب قالی است؛ لچک‌های اطراف نیز دارای طرح سرو و نازهای مارپیچ زیبا هستند که نمادی از جاودانگی و بی‌مرگی در فرهنگ ایران هست. در ترنج قالی تصویر باسکرویل (تصویر ۳)، با مهارت زیاد نقش بسته؛ هم‌چنین، در اطراف قاب ترنج به دو زبان فارسی و انگلیسی نوشته شده، «تصویر مستر باسکرویل یادگار قدرشناسی از طرف جمعیت خیریه مرکزی ایران، تبریز» (URL2). انتخاب قالی دست‌بافت، به‌عنوان یک محصول دستی بومی، فرهنگی و اصیل - که هنر رایج توده‌های اجتماعی و هواخواه مشروطه نیز بود - برای به تصویر کشیدن یکی از یاران صدیق مشروطه‌خواهان، نشان می‌دهد آرمان مشروطه‌خواهی در بین طبقه متوسط و رو به پایین جامعه و بزرگ‌ترین جمعیت کاری کشور در آن دوره، یعنی عوامل تولید قالی ریشه گسترانده بود و تا زمان نسبتاً طولانی، فرآیند طراحی تا بافت قالی، استمرار نیز داشته است.

تصویر ۲- قالی موسوم به باسکرویل بافته شده توسط اعضای جمعیت خیریه مرکزی ایران - تبریز (از چپ به راست: حاج حسن اهرابی، دکتر رحیم پزشکی، حاج میرآقارابط، علی اصغر سرتیپ زاده، محمد پاک‌نیا، حبیب‌اله فخیم، رضا پاک‌نیا) (URL2).

تصویر ۳- هوارد باسکرویل (URL2).

آرمان مشروطه‌خواهی و شرح مسیر دشوار تحقق این آرمان در این قالی در قالب شعر بازتاب یافته است. متن شعر در قالب نشانه‌های ادبی صریح، ملی‌گرایی و آزادی‌خواهی را دو هدف اصلی انقلابیون بیان کرده است. در ادامه، شرح تاریخی دقیق و مستندی از تاریخ شروع و سرانجام این نهضت و تصویری روشن از مسیر سپری شده دشوار و همراه با رشادت و شهادت هزاران نفری آزادی‌خواهان را در این راه بازتاب داده است.

۲) قالی باسکرویل: هوارد باسکرویل، معلم آمریکایی مدرسه مموریال در تبریز بود که در جریان جنبش مشروطه و تلاش برای شکستن محاصره تبریز در این شهر کشته شد. از او اغلب به عنوان «شهید آمریکایی جنبش مشروطه ایران» یاد می‌شود. قالیچه مذکور به پاس قهرمانی‌های باسکرویل، که در جنگ‌های یازده ماهه تبریز جان‌فشانی‌های زیادی از خود به یادگار گذاشت و در نهایت، جان خود را در اوج جوانی در جنگ‌های خونین محله شام‌قازان تبریز از دست داد (کمال‌وند، ۱۳۳۶: ۳۵)، بافته شد.

جمعی از تجار و اعضای جمعیت خیریه مرکزی تبریز - که از هواخواهان و حامیان مشروطه نیز بودند - با هدایت تاجر و مشروطه‌خواهی به نام حاج میرآقارابط و به پاس

آزادگی و عدالت طلبی در لایه‌های مختلف اجتماع حتی پس از نابودی قهری این نهضت، فروزان بود.

تصویر ۴- قالیچه تصویری میرزا کوچک خان جنگلی (URL4).

تصویر ۵- تصویر میرزا کوچک خان جنگلی (URL5).

۳) **قالی میرزا کوچک خان جنگلی**: یونس استاد سرایی، مشهور به میرزا کوچک خان جنگلی (۱۲۵۷-۱۳۰۰ ه.ش.)، مشروطه‌خواه و رهبر جنبش جنگل بود که به دلیل نابه‌سامانی‌های داخلی بعد از مشروطه و تعرض و دخالت‌های بیگانگان در ایران قیام و در رشت اعلام جمهوری کرد. حکومت کوتاه مدت میرزا در گیلان با حمله قوای دولتی به رهبری سردار سپه (رضا شاه) سقوط کرد و میرزا در سال ۱۳۰۰ ه.ش. در حال عقب‌نشینی بر اثر یخ‌زدگی در کوه‌های تالش در گذشت (کسروی، ۱۳۵۵: ۵۴). ملامحمود از قالی‌بافان کاشان و از هواخواهان نهضت مشروطه و جنگل، به یادبود میرزا کوچک جنگلی، تصویری از میرزا را بر روی یک تخته قالی با ابعاد ۲۲۰×۱۳۰ سانتی‌متر بافت (تصویر ۴). این قالی در بازه زمانی ۱۲۸۸ الی ۱۲۹۹ ه.ش. در کاشان بافته شده و اکنون در موزه فرش تهران قرار دارد. طرح این قالیچه با ساختار محرابی است که در وسط متن تصویر میرزا با اقتباس از یک تصویر تمام‌قد چاپی میرزا (تصویر ۵)، در حالتی که لباس نظامی پوشیده و اسلحه کمربند دارد، و در میان درختان و گیاهان متنوعی - که یادآور سرسبزی جنگل‌های گیلان می‌باشد- طراحی و بافته شده است. در بالای متن این قالیچه عبارت «ملا محمود» بافته شده است. ملامحمود، از فرش‌بافان کاشان و هواداران مشروطه و در عین حال، شاعر بوده که به سبب علاقه‌اش به میرزا، اشعاری در وصف این آزادی‌خواه سروده و به خط نستعلیق دورتادور این قالیچه بافته است. هرچند برخی از این ابیات سروده‌های سعدی است، اما بخش قابل توجهی از اشعار، سروده‌های ملامحمود می‌باشد (URL3). توجه به تاریخ بافت این قالی - که پس از فرو نشاندن قهری نهضت مشروطه‌خواهی و شهادت میرزا کوچک خان در فضای خفقان سیاسی و امنیتی دوران سردار سپه بافته شد- نشان می‌دهد با وجود سرکوب مشروطه در شکل ظاهری آن، گفتمان و آرمان مشروطه در بین طبقات متوسط جامعه و در تمام جغرافیای ایران آن روز سرزنده بود. به لحاظ بصری، انتخاب ساختار نمادین محراب - که در فرهنگ ایرانی و اسلامی نمادی از جایگاه جهاد و مبارزه با شیطان برای کسب رستگاری است- در این قالی و جانمایی تصویر تمام‌قد میرزا در پناه این محراب و در لباس رسمی رزم با ابزار جنگی عربان آشکارا آرمان تلاش و مبارزه برای آزادی و یا دلاوری و شهادت در این مسیر را بازتاب داده است. در بُعد ادبی نیز گزینش ابیات و ترکیب و نمایش آن‌ها در حاشیه‌های قالی - که اعمال و آرمان‌ها، آزادی‌خواهی و دلاوری‌های میرزا را خطاب قرار داده- نشان می‌دهد شعله‌های ملی‌گرایی،

۴) **قالی حاج مهدی کوزه‌کنانی:** حاج مهدی کوزه‌کنانی از سران آزادی‌خواه در دوره مشروطه و از تجار و بازاریان معتبر تبریز بود. وی با شروع جنبش مشروطه و با وجود سن بالا به جنبش پیوست؛ و از بنیان‌گذاران انجمن عدالت طلبان گردید؛ که بعداً، به انجمن ایالتی تبریز تغییر نام داد. کوزه‌کنانی مُهردار انجمن، نخستین رییس انجمن و برگزارکننده جلسات در خانه اعیانی خویش بود؛ که امروزه، به عنوان خانه موزه مشروطه شناخته می‌شود. به علت سن بالا و محبوبیت نزد مردم به او لقب ابوالملّه (پدر ملت) داده بودند و انقلابیون نفوذ معنوی و کمک‌های مالی حاج مهدی به متحصنین و مشروطه‌خواهان را هم‌طراز تفنگ ستارخان و باقرخان می‌دانستند (کسروی، ۱۳۵۷: ۱۵۶). به پاس قدردانی از حمایت‌های خیرخواهانه حاج مهدی کوزه‌کنانی در نهضت مشروطیت، تصویر وی بر روی قالی (تصویر ۶) بافته شد. ساختار متن قالی با قرار دادن پرده‌ای جمع شده از دو طرف در پشت سر تصویر و فرم کتیبه زیر حاشیه، ساختار محراب را تداعی می‌کند و نشان از صحنه‌آرایی واقع‌گرایانه برای طبیعی جلوه دادن فضا است. تصویر حاج مهدی با اقتباس از عکسی از وی (تصویر ۷)، به خوبی، در صحنه آراسته شده جای گرفته است. به‌ویژه آن که، حاشیه‌ای سنتی و با رنگ‌بندی متناسب با فضای متن تصویر متن میانی را در بر گرفته است. وقار و متانت در تصویر تمام‌قد به نمایش گذاشته

تصویر ۶- قالیچه تصویری حاج مهدی کوزه‌کنانی (ژوله، ۱۳۸۴: ۵۱).

شده از حاج مهدی کوزه‌کنانی و فضا‌سازی انجام شده در صحنه، به خوبی توانسته است، جایگاه شغلی و ابوالملّه (پدر ملت) بودن وی را نشان دهد. فضای واقع‌گرایانه حاکم بر متن قالی با حاشیه کلاسیک و سنتی انتخاب شده برای احاطه کردن تصویر و محاسبات دقیق در گوشه‌سازی‌های حاشیه نشان می‌دهد، احتمالاً، متن یک قالی کلاسیک تبریز برای به تصویر کشیدن شخصیت حاج مهدی انتخاب شده است. هشت پرنده سفید رنگ «قو» به صورت دو به دو و مقابل هم‌دیگر به صورت نمادین در چهار گوشه حاشیه‌ها به تصویر کشیده شده است. حرفه شغلی و جایگاه طبقاتی شخصیت به نمایش درآمده در این قالی، نشان‌دهنده تنوع در حامیان نهضت مشروطه خواهی به‌ویژه در طبقه تجار و بازاریان دارد.

۵) **قالی تصویری ثقه‌الاسلام:** میرزا علی‌آقای تبریزی مشهور به ثقه‌الاسلام تبریزی، از علمای آذربایجان، نویسنده، مبارز مشروطه خواه و پیشوای شیخیه تبریز بود. مهم‌ترین آرمانی که ثقه‌الاسلام، سرانجام در راه آن، در عاشورای ۱۳۳۰ ه.ق. به همراه هفت تن دیگر به دار آویخته شد، آرمان مشروطه بود. وی مشروطه را «منع اراده شاهانه و لزوم شورا» در امور سه قوه مقننه، قضاییه و مجریه و موجب

تصویر ۷- عکس حاج مهدی کوزه‌کنانی (کسروی، ۱۳۵۷: ۱۷۲).

تصویر ۹- قالیچه تصویری ثقه الاسلام (ژوله، ۱۳۸۴: ۵۴).

بحث در یافته‌ها

اساس رویکرد بازتاب بر این عقیده استوار است که، محتوای اثر هنری با ویژگی‌های یک دوره تاریخی، یک پدیده اجتماعی یا یک گروه اجتماعی ارتباط دارد. چرا که آثار هنری خودبسنده نیستند و محصول اعمال اجتماعی و تاریخی خاصی هستند که در شرایط اجتماعی معین و توسط گروه‌هایی با زمینه‌ها و عقاید فکری مشخص، پشتیبانی و تولید می‌شوند. از این رو، این آثار همواره حقایقی از ویژگی‌های تاریخی و اجتماعی زمان تولید خود را بازتاب می‌دهند. محقق اجتماعی می‌تواند نشانه‌های پنهان و آشکار این هنرها را در مطالعه و تفسیر کند. در این بین، به لحاظ وجود پیوندهای استوار میان ساختارهای تشکیل دهنده مصنوعات فرهنگی هنری با طبقات متوسط اجتماعی، این آثار منابع مهمی در شناخت زیربنای اجتماعی جامعه به شمار می‌روند.

مطالعات نشان داد، عصر قاجار دوره التقاط، آشتی و گاه، تخصص سنت با تجدد بود. لذا، هنر این دوره نیز پیوندهای بسیار نزدیکی با رخدادهای اجتماعی و سیاسی دارد. نقاشی‌های واقع‌گرا به شیوه غربی و با سوژه‌های فرنگی، ورود عکاسی و تاثیر آن در هنرهای تصویری از جمله نشانه‌های این التقاط و تحولات ساختاری در هنرهای دوره قاجار بودند. در این بین، هرچند تصور عمومی بر این است که، به لحاظ ماهیت و کارکردهای تعریف شده و سنتی، قالی‌ها از

گسترش عدل و امنیت جان و مال مردم می‌دانست. ثقه الاسلام، معتقد بود که سلطنت، در صورت مخالفت با مشروطه، محکوم به زوال و نابودی است و شاه برای حفظ سلطنت باید از مشروطه تبعیت کند (فتحی، ۱۳۵۲: ۹۵). تصویر ثقه-الاسلام (تصویر ۸)،

همراه با کتیبه‌ای - که در حاشیه اصلی قالی و بر بالای سر وی قرار دارد- بر روی قالی بافته شده است (تصویر ۹). در متن کتیبه بالای سر او نوشته شده است: «تمثال حضرت فردوس مکان، شهید سعید میرزا علی آقا ثقه الاسلام که شب سه شنبه، هفتم رجب هزار و دو بیست و هفتاد و هفت متولد و در عصر دوشنبه عاشورا هزار و سیصد و سی، به جرم دیانت و وطن خواهی به درجه شهادت نایل گردیده در ک سعادت نمود» (ژوله، ۱۳۸۴: ۵۳). دیانت و وطن پرستی دو ویژگی شاخص نزد مشروطه خواهان بود که در توصیف این شهید در قالب متن کتیبه نیز به آن اشاره شده است. تصویر متن قالی، ثقه الاسلام را در حالت مطالعه و در فضای واقع‌گرا نشان می‌دهد. کاری که وی بیش تر اوقات به آن مشغول بود. تصویر

تصویر ۸- عکس ثقه الاسلام (URL5).

شهید را بر روی فرش با طرح بته‌ای سروی - که در فرهنگ ایران نمادی از آزادی، رستگاری و جاودانگی است- در متن فرش نشان داده‌اند. حاشیه قالی، که به نظر می‌رسد از یک طرح قالی واقعی الهام گرفته شده است با گلدان‌هایی به رنگ خاکی و آبی - که در سرتاسر حاشیه تکرار شده است- تزیین شده است.

تقابل میان سنت و مدرنیته و تأثیرات سیاست در هنر مضمون خواهند بود، اما مطالعات نشان داد، درهم تنیدگی سیاست با تجارت و هنر در عصر قاجار و جایگاه ویژه تولید و تجارت قالی در اقتصاد و اشتغال کشور باعث شد تا قالی-های تصویری با محتوای مشروطه‌خواهی در ردیف دیگر هنرها تحت تأثیر

گفتمان سیاسی حاکم بر جامعه دوران مشروطه قرار گیرند. قالی‌های دست‌بافت، برخلاف هنرهای زیبا - که از سوی گروه‌های اجتماعی غالب و نهادهای فرهنگی و هنری حمایت، خلق و توزیع می‌شوند و نمایش‌گر نظم اجتماعی طبقه حاکم هستند - به علت پیوندهای درهم تنیده با توده‌های اجتماعی و جوامع عشایری تا شهری، بازتاب دهنده نیات و ایدئولوژی‌های طبقات میانی و متوسط جامعه هستند. این «قالی‌ها بیش از آن‌چه انعکاس یک چیزی در جامعه باشند، متن‌هایی هستند که سنت‌ها را با پویایی و سیالیت خود بازنمایی می‌کنند... و اسناد دست‌اولی هستند که مانند ادبیات، پویایی، تحرک و تداوم تاریخی خود را دارند» (Spooner, 2011: 231). قالی‌ها هم‌چنین، ظرفیت آن را دارند که به‌عنوان یک رسانه مردمی و فراگیر خواست‌ها و تمایلات مذهبی، اجتماعی و ایدئولوژیکی جوامع تولیدکننده و حامیان مالی آن‌ها را بازتاب دهند. مصادیق بارز این ویژگی‌ها در محتوای بصری قالی‌های تصویری دوره قاجار، به‌ویژه در قالی‌های اسنادی مشهود است. «در اکثر قالی‌های اسنادی میان تصاویر، متن و کتیبه هماهنگی محتوایی وجود دارد. ارتباط و هم‌خوانی میان نوشتار و تصاویر در بیش‌تر موارد مد نظر طراحان قالی‌های تصویری بوده است» (کاکاوند، ۱۳۹۹: ۴۷).

یافته‌های پژوهش نشان داد، گفتمان مشروطه‌خواهی در قالب آرمان‌هایی چون ملی‌گرایی، آزادی‌خواهی، عدالت‌طلبی و ترقی‌خواهی زیربنای اجتماعی و فرهنگی قدرتمندی را فراهم ساخت که بازتاب آن در گروه مهمی از قالی‌های تصویری عصر قاجار مشهود است. ابعاد اجتماعی و سیاسی گفتمان مشروطه در قالی‌های تصویری بررسی شده در قالب نشانه‌های فرهنگی (تصویری، ادبی، نمادین) بازتاب یافته‌اند. این نشانه‌ها در بُعد تصویری با بافت تصاویر قهرمانان و نخبگان آزادی‌خواه در زمینه قالی و در قالب نشانه صریح دیداری، در بُعد ادبی از طریق بازتاب آرمان‌های مشروطه خواهان در قالب مفاهیم و دلالت‌های صریح نوشتاری از جمله آزادی‌خواهی و عدالت‌طلبی به تصویر کشیده شده‌اند. بازتاب این نشانه‌ها در بُعد نمادین نیز در قالب استفاده از ساختار ترکیب و نقش‌مایه‌های نمادین از جمله ساختار محرابی و

نقش‌مایه نمادین سر و بته صورت گرفته است. این نمادها و نشانه‌های فرهنگی به‌استمرار گفتمان آزادی‌خواهی و تجددطلبی در میان توده‌های اجتماعی کمک نموده و باعث ایجاد زبانی نمادین و گاه، انتقادی نسبت به گفتمان طبقه حاکم شده‌اند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، انقلاب مشروطه برخاسته از متن جامعه و توده‌های مردمی بود و حامیان و رهبرانی از بین عشایر و قبایل تا نخبگان شهری داشت. در عین حال، قالی‌بافی به لحاظ توسعه فراگیر در میان مناطق مستعد تولید، اجتماع توده‌های کارگری و ترویج اندیشه‌های تجددطلب و بسیج نیروها جهت اقدامات اعتراضی و انقلابی را تسهیل می‌کرد. از این‌رو، قالی‌های بافته شده، به‌عنوان بستری برای ظهور گفتمان مشروطه‌خواهی در دو شاخه اصلی بیان هنری، یعنی حوزه تصویر و حوزه نوشتار به‌کار گرفته شدند؛ در بُعد تصویر با انعکاس تصاویر قهرمانان و رهبران مشروطه‌خواه بر روی قالی‌ها و در بُعد نوشتار با بیان اشعار و آرمان‌های تجددطلبانه، از قالی‌ها به‌عنوان یک متن هنری برای هم‌گرایی بیش‌تر حامیان و پیروان و ارج‌گذاری به خدمات رهبران مشروطه استفاده گردید.

مطالعه نمونه‌های تصویری قالی‌ها و شخصیت‌های نقش بسته بر آن‌ها نشان داد، اکثریت قالی‌ها در جغرافیای شهر تبریز و با تصاویری از شخصیت‌ها و قهرمانان مشروطه‌خواه فعال در این شهر تولید شده‌اند. توجه به موقعیت سیاسی و جغرافیایی و نقش عوامل انسانی این شهر در احیا و توسعه قالی‌بافی ایران در عصر قاجار نشان داد، نخبگان اجتماعی این شهر به‌لحاظ برخورداری از چنین ویژگی‌هایی زودتر از دیگر مناطق به عقب‌ماندگی‌های کشور پی بردند و مستعد پذیرش اندیشه‌های نو و دگراندیش گردیدند. در عین حال، پشتیبانی تجار تبریزی و در راس آن‌ها تجار قالی از انقلابیون مشروطه‌خواه، زمینه را برای تولید قالی‌هایی با تصاویر مشروطه‌خواهان در این شهر فراهم نمود. اختصاص مشهورترین قالی با مضمون مشروطه‌خواهی به جغرافیای بافت روستایی و عشایری نیز نشان می‌دهد، پدیده نوگرایی و تجددطلبی در فضای ملت‌هتپ اواخر عصر قاجار چه در سال‌های مشروطه‌خواهی و چه بعد از آن، تا لایه‌های پایین اجتماعی گسترده شده بود. لذا، این انقلاب نه تنها خواست نخبگان اجتماعی و فرهنگی بود، بلکه در میان توده‌های مردمی و طبقات کارگری نیز طرفدارانی داشت.

1 Reflection Approach
2 Howard Baskerville

۳ این مطالب نشان از نقش مهم تجار و بازرگانان تبریز در تامین مالی مشروطه و نهضت‌های تجدیدطلبی آنان دارد. لذا، به نظرمی‌رسد تأثیر رونق تولید و تجارت قالی در دهه‌های منتهی به انقلاب مشروطه، در تشدید جریان مشروطه‌خواهی - به لحاظ فراهم ساختن بسترهای مالی و بسیج توده‌های مردمی و انسجام سیاسی در بین اقشار جامعه بویژه در آذربایجان - قابل مطالعه است.

۴ از دو سال قبل شورش ایران شروع شد / (انقلابیون) مشروطه را برای آزادی انسان طلب کردند.

۵ هزاران قربانی تا آخرین نفر قربانی شدند / تا این‌که در این تاریخ قلعه تهران فتح گردید.

۶ ۱۹۰۹ میلادی / در ماه شعبان ۱۳۲۷.

منابع

آزادارمکی، تقی و مبارکی، مهدی (۱۳۹۱). **تبیین جامعه‌شناختی علل تحول فرش ایران در دوره صفویه**، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، دوره ۴، شماره ۱، ۷۳-۹۲.

آهنی، لاله؛ وندشعاری، علی و یعقوب زاده، آزاده (۱۳۹۴). **بررسی ادبیات غنایی در فرش‌های تصویری دوره قاجار**، مطالعه موردی **داستان‌های بهرام‌گور**، جلوه هنر، شماره ۱۴، ۶۵-۷۸.

اشرف، احمد و بنوعزیزی، علی (۱۳۸۸). **طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران**، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، ج ۲، دوم، تهران: نیلوفر.

الکساندر، ویکتوریا (۱۳۹۰). **جامعه‌شناسی هنرها**، ترجمه اعظم راوودراد، ج ۳، سوم، تهران: فرهنگستان هنر.

ایمانی، الهه؛ طاووسی، محمود؛ چیت‌سازیان، امیرحسین و شیخ مهدی، علی (۱۳۹۴). **گفتمان باستان‌گرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار**، گلجام، شماره ۲۷، ۲۳-۳۸.

بیگی، محمدحسن و جبرایی، مهدی (۱۳۹۷). **بررسی نقش تجار و انجمن‌های ایلانی سلطان‌آباد در دوره دوم انقلاب مشروطیت**، پژوهش‌نامه تاریخی اقتصادی، سال هفتم، شماره ۱، ۱-۲۰.

ترکاشوند، نازیبانو (۱۳۸۸). **اثر هنری و رویکرد بازناب در جامعه‌شناسی هنر**، مطالعه موردی: نگاره بهرام‌گور در قصر، هنرهای زیبا، شماره ۴۰، ۲۵-۳۵.

تناولی، پرویز (۱۳۶۸). **قالیچه‌های تصویری ایران**، تهران: سروش.

حسینی، عطاءالله (۱۳۸۴). **تفکر محافظه‌کارانه عصر ناصری، مجموعه مقالات مطالعات ایرانی**، تهران: سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۴۶-۵۹.

ژوله، تورج (۱۳۸۱). **پژوهشی در فرش ایران**، تهران: یساولی.

ژوله، تورج (۱۳۸۴). **شناخت نمونه‌هایی از فرش ایران**، تهران: شرکت سهامی فرش ایران.

سجودی، فرزانه و قاضی‌مرادی، بهناز (۱۳۹۱). **تأثیر گفتمان مشروطیت بر هنرهای تصویری دوره قاجار**، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، سال چهارم، شماره ۱، ۹۳-۱۲۲.

سرداری نیا، صمد (۱۳۷۰). **مشاهده‌آذربایجان**، جلد ۱، تبریز: ذوقی.

سرستنگی، مجید (۱۳۹۲). **درباره هنر و جامعه‌شناسی**، مجموعه مقالات دومین همایش بررسی مسایل جامعه‌شناسی هنر

ایران، به کوشش اعظم راوودراد، تهران: شهر.

شادرخ، سارا و رحمتی، هادی (۱۳۹۶). **بازتاب وجوه عامیانه دوره قاجار در نقاشی‌های بقاع متبرکه لاهیجان**، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۲۷، ۸۵-۱۰۶.

شایسته‌فر، مهناز و صباغ‌پور، طیبه (۱۳۹۰). **بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار (موجود در موزه فرش ایران)**، باغ نظر، سال هشتم، شماره ۱۸، ۶۳-۷۴.

علیزاده بیرجندی، زهرا و ناصری، اکرم (۱۳۹۵). **پیوندهای هنر و سیاست در عصر قاجار و پیامدهای آن**، باغ نظر، شماره ۴۲، ۶۷-۷۸.

فتحی، نصرت‌الله (۱۳۵۲). **زندگی‌نامه شهید نیک‌نام ثقة الاسلام تبریزی**، جلد ۱، تهران: نیکوکاری.

فرمان‌فرمایان، رکسانه (۱۳۸۹). **جنگ و صلح در ایران دوره قاجار و پیامدهای آن در گذشته و اکنون**، تهران: مرکز.

فوران، جان (۱۳۷۱). **مفهوم توسعه وابسته، کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار**، ترجمه علی طائفی، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۵۹، ۹۱-۹۷.

کاواند، سمانه (۱۳۹۹). **مطالعه تطبیقی کتیبه قالی وقفی و منابع مکتوب درباری با محوریت شناخت شخصیت تقی‌خان درانی**، **حاکم کرمان در عصر زندیه (۱۲۰۹-۱۱۶۳ هجری)**، جلوه هنر، ۱۲، شماره ۱، ۴۳-۵۲.

کسروی، احمد (۱۳۵۵). **تاریخ هیجده ساله آذربایجان**، جلد ۱، تهران: امیرکبیر.

کسروی، احمد (۱۳۵۷). **تاریخ مشروطه ایران**، جلد ۱ و ۲، تهران: امیرکبیر.

کشاورز افشار، مهدی (۱۳۹۴). **تکثیر مکانیکی اثر هنری در عصر قاجار و تأثیر آن بر فرش ایران**، گلجام، شماره ۲۷، ۲۱-۲۱.

کمال‌وند، علی (۱۳۳۶). **باسکرویل و انقلاب ایران**، تهران: خرمی.

نظری، علی‌اشرف (۱۳۸۶). **هویت مدرن و ظهور گفتمان مشروطیت در ایران**، مطالعات ملی، سال هشتم، شماره ۴، ۲۹-۵۴.

وین، آنتونی (۱۳۹۷). **سه شتران روانه به اسمیرنا، تاریخچه کمپانی شرق**، ترجمه یدالله آقاعباسی و زهرا آقاعباسی، تهران: متن.

References:

Azadarmaki, T.; Mobaraki, M. (2013). *A Sociological Explanation of the Evolution of Iranian Carpet during Safavid Dynasty*. Sociological Journal of Art and Literature, 4 (1), 73-92. (Text in Persian).

Ahani, I.; Vandshoari, A.; Yaghoubzadeh, A. (2015). *The Study of Lyric Poetry in Qajar Pictorial Carpets (Case study: Stories of Bahram Gūr)*. Jelvey Honar, 7(2), 65-78. doi: 10.22051/jjh.2016.2127 (Text in Persian).

Alexander, V. D. (2003). *Sociology of the Arts*. (A. Ravadrad, trans.). Tehran: Farhangestan e Honar (Text in Persian).

Alizade Birjandi, Z.; Naseri, A. (2016). *The Links between Art and Politics during the Qajar Era and Its Consequences*. Bagh-E Nazar. 13 (42), 67-78 (Text in Persian).

Ashraf, A.; Banuazizi, A. (2009). *Social Classes, State and Revolution in Iran* (S. Torabi e Farsani. Trans.). Tehran: NilooFar (Text in Persian).

Beigi, M.; Jiryaei, M. (2018). *Investigating The Role*

- The social life of Things: Commodities in Cultural Perspective.* (A. Appadurai. ed). (9th ed). New York: Cambridge University Press.
- Tarkashvand, N. (2009). *Art Work and Reflective Approach in Sociology of Art*, Honar-Ha-Ye-Ziba, 1 (40), 25-35 (Text in Persian).
- Tanavoli, P. (1989). *Persian Pictorial Carpets. Tehran: Soroush* (Text in Persian).
- Zhoole, T. (2002). *A Research on Iranian Carpet.* Tehran: Yassavoli (Text in Persian).
- Wynn, A. (2017). *Three Camels to Smyrna: the Story of the Oriental Carpet Manufacturers Company.* (Y. Agha Abbasi.; Zahra Agha Abbasi. Trans.). Tehran: Matn (Text in Persian).
- Zhoole, T. (2005). *Getting Acquainted with the Samples of Persian Carpets.* Tehran: Iran Carpet Co (Text in Persian).
- URLs:**
 URL1: <https://adibcarpet.com/fa>. (access date: 2020/06/10).
 URL2: <http://iranian.com/History/Aug98/Baskerville/index>. (access date: 2019/07/20).
 URL3: <https://hamiyan-co.com/mehreparse/> / میرزایی-کمدرکاشان-بافته‌شد // (access date: 2019/07/25).
 URL4: https://fa.wikipedia.org/wiki/میرزا_کوچک_خان_جنگلی // (access date: 2020/07/25).
 URL5: https://fa.wikishia.net/view/علی_تق‌الاسلام / علی تق‌الاسلام. (access date: 2020/07/02).
- of Sultanabad State Merchants and Associations in the Second Period of the Constitutional Revolution. Social and Economic History Studies. 7 (1), 1-20 (Text in Persian).
- Fathi, N. (1973). *Biography of Niknam Martyr Se-qat al-Islam e Tabrizi.* (1st Vol). Tehran: Nikukari (Text in Persian).
- Farmanfarmaian, F. (2012). *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present.* Tehran: Markaz. (Text in Persian).
- Foran, J. (1989). *The Concept of Dependent Development as a Key to the Political Economy of Qajar Iran.* (A. Tayefi. Trans.). Political & Economic Ettelaat. (59 &60), 91-97 (Text in Persian).
- Fray, Janet. A. (1996). *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911.* New York: Columbia University Press.
- Hasani, A. (2005). *Conservative Thinking of the Naseri Era. in: A collection of essays on Iranian studies. Tehran: Islamic Culture and Relation Organization.*
- Imani, E.; Tavoosi, M.; Chitsaziyan, A.; Sheykh Mehdi, A. (2016). *The Discourse of Archaism in Persian Pictorial Rugs During Qajar Era.* Goljaam. 11 (28), 23-38. (Text in Persian).
- Kakavand, S. (2020). *Comparative Study of Endowment Carpet Inscriptions and Written Court Sources, with a Focus on Recognizing the Character of Taghi Khan Durrani, the Ruler of Kerman during Zandieh Era (1209-1163 AH).* Jelve-y Honar. 12 (1), 43-52. DOI.10.22051/jjh.2019.27065.1424 (Text in Persian).
- Kamalvand, A. (1984). *Baskerville and the Iranian Revolution. Tehran: Khorami (Text in Persian).*
- Kasravi, A. (1978). *Constitutional History of Iran.* Tehran: Amirkabir (Text in Persian).
- Kasravi, A. (1976). *Eighteen-year history of Azerbaijan.* Tehran: Amirkabir (Text in Persian).
- Keshavarz Afshar, M. (2016). *Mechanical Reproduction of a Work of Art in the Qajar Era and its Impact on Iranian Carpets.* Goljaam. 11 (27), 5-21 (Text in Persian).
- Nazari, A. (2007). *Modern Identity and the Emergence of Constitutional Discourse in Iran.* National Studies. 8 (32), 29-54 (Text in Persian).
- Sardari nia, S. (1991). *Azerbaijani Celebrities. Tabriz: Zogi.* (Text in Persian).
- Sarsanghi, M. (2013). *About Art and Sociology. In: A collection of essays on The Second Conference on Sociological Issues of Iranian Art.* Tehran: Nashre Shahr.
- Shad Rokh, S., Rahmati, H. (2017). *Reflections of Different Aspects of Folk Arts of in the Paintings of Holy Shrines in Lahijan in the Qajar Period.* The History Islamic Culture and Civilization. 27 (8), 85-106 (Text in Persian).
- Shayestehfar, M., Sabaghpour, T. (2011). *Pictorial Rugs of Qajar Period in the Carpet Museum of Iran.* Bagh-E Nazar. 8 (18), 63-74 (Text in Persian).
- Sojoodi, F.; Ghazi Moradi, B. (2013). *A Study on Constitutionalism Discourse and Visual Norms in Qajar Era.* Sociological Journal of Art and Literature. 4 (1), 93-122 (Text in Persian).
- Spooner, B. (2011). *Weavers and Dealers: the Authenticity of an Oriental Carpet.* in:

Reflection of the Social Dimensions of Constitutional Revolution on Qajar Pictorial Carpets¹

Abdollah Mirzaei²
Farnoush Rahmani³

Received: 2020-09-21
Accepted: 2020-12-05

Abstract

Hand-woven carpets are considered as one of the most prominent industrial and cultural arts in Iran. The design and role of these rugs are influenced by socio-cultural contexts and always have signs of society and culture of the producers. Among the different types of Iranian carpets, pictorial carpets are an important source of study for understanding the social and cultural contexts of producing societies. The texture of these carpets became popular with various subjects from the Qajar period, under the influence of fundamental changes in printing techniques and photographic technology and influenced by the social changes of that period. In the meantime, a group of pictorial carpets influenced by the social and political developments of the Constitutional Revolution were produced in the late Qajar eras, which in the contemporary history of Iranian carpets are referred to as constitutional carpets. Coinciding with the years of the Constitutional Revolution, carpet production and trade became the most important economic activity in Iran, and more than half of the country's working population was engaged in carpet production. Sociologists believe that works of art and culture, because they are produced, distributed and consumed in the social context and by human factors, therefore cannot be immune from the effects of social variables and the hidden and obvious traces of social changes can always be seen and studied in these works. Therefore, considering the activity of a significant part of the factors of production and trade of Iranian carpets during the Constitutional Revolution, the main issue of the present study is how to reflect the social dimensions of the constitutional discourse in Qajar era image carpets. The purpose of this study is first to emphasize the importance of studying pictorial carpets containing political and social themes as valid cultural documents in contemporary Iranian historical and social discourse and then to recognize the visual dimensions of the reflection of the constitutional movement in carpets and production geography this type of carpet. Accordingly, the main questions of the research are: a: How is the discourse of constitutionalism reflected in the pictorial carpets of this period? B: Which regions belong to the geography of the production of pictorial carpets with constitutionalist themes? For this purpose, using library resources, 5 samples of woven carpets with constitutionalist themes were identified and studied in a descriptive-analytical manner. The results showed that in the Qajar period, carpet weaving facilitated the gathering of the working masses, the promotion of modernist ideas, and the mobilization of forces for protest and revolutionary actions in terms of inclusive development among production-prone areas. On the other hand, the intertwining of politics with trade and art in the Qajar era and the special place of carpet production and export in the country's economy and employment had caused pictorial carpets with constitutionalist themes in other arts to be influenced by the social discourse of the constitutional era. The social dimensions of the constitutionalist discourse, including nationalism, libertarianism, justice, and progress, provided a strong social and cultural foundation that was reflected in the arts of the period, including an important group of pictorial carpets. The analysis of the samples showed that the reflection of the constitutionalist discourse in the carpets of the Qajar period is reflected in the form of visual, literary and symbolic signs. These signs are depicted in the visual dimension by referring directly to the images of freedom-loving heroes and elites and the texture of their image in the field of carpets, and in the literary dimension by reflecting constitutionalist ideals such as freedom and justice in the form of explicit written meanings. In the symbolic dimension, the reflection of these ideas has been done in the form of using the structure of composition and symbolic designs, including the structure of the altar and the symbolic design of the face. These cultural symbols and signs have contributed to the continuation of the discourse of libertarianism and modernism among the masses and the working masses and have created a symbolic and sometimes critical language towards the ruling class discourse. The study of pictorial samples of carpets and characters attached to them showed that the majority of carpets in the geography of the city of Tabriz and with images of characters and heroes active in the city have been produced in this city. Attention to the political and geographical position and the role of human factors in the revival and development of Iranian carpet weaving in the Qajar era showed that the social elites of this city in terms of having such characteristics sooner than other regions realized the country's backwardness and were prone to accept new ideas and dissent. At the same time, the support of Tabriz merchants, led by carpet merchants, provided the ground for the production of carpets with images of constitutionalists in this city.

Keywords: Pictorial carpets, Constitutional revolution, Qajar era, Carpet merchants, Reflection Approach.

1-DOI: 10.22051/jjh.2020.33182.1562

2-Assistant Professor, Carpet Department, Carpet Faculty, Islamic Art University, Tabriz, Iran (Corresponding Author).
Email: A.mirzaei@tabriziau.ac.ir

3-Farnoush Rahmani, M.A. Student of Carpet Design, Islamic Art University, Tabriz, Iran. F.rahmani@tabriziau.ac.ir